

Історичні науки

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2026-6-12085>

**ІНВЕНТАРНА РЕФОРМА ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА
ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРАЖНЯНСЬКОГО ЕЛЮЧА (1845–1851 рр.):
СПРОБА МІКРОІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ
LAND REFORM AND SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION IN
DERAZHNYANSKOYE (1845–1851): AN ATTEMPT AT A
MICROHISTORICAL RECONSTRUCTION**

Анотація. У статті здійснено мікроісторичну реконструкцію впливу інвентарної реформи 1847–1848 рр. на соціально-економічну трансформацію Деражнянського ключа Летичівського повіту Подільської губернії в 1845–1851 рр. На основі інвентарних книг, камеральних описів, статистичних матеріалів та судових справ проаналізовано географічний і власницький статус маєтку, структуру земельного фонду, систему селянських повинностей, внутрішню соціальну стратифікацію селянської

громади та співвідношення поміщицького й селянського землекористування. Показано, що інвентарна реформа, покликана уніфікувати розміри наділів і повинностей поміщицьких селян, фактично легалізувала вже існуючу асиметрію на користь фільваркового господарства та консервацію кріпосницьких відносин. Особливу увагу приділено порівнянню інвентарної моделі Деражні з казенним селом Кальня та шляхетським анклавом Попівці, що дозволило виявити специфіку магнатського ключа як напівіндустріального комплексу з багатовимірною експлуатацією селянської праці. Доведено, що поєднання жорсткої інвентарної регламентації, просторової чересполосиці, монополії на лісові й сінокісні угіддя та розгалуженої системи прихованих повинностей сформувало вибухонебезпечний комплекс соціальних суперечностей, який у пореформений період матеріалізувався в масових земельних конфліктах і судових протистояннях.

Ключові слова: інвентарна реформа, інвентарні правила, Деражнянський ключ, Подільська губернія, магнатський фільварок, селянські наділи, панщина, соціальна стратифікація, мікроісторія.

Summary. The article offers a microhistorical reconstruction of the impact of the 1847–1848 inventory reform on the socio-economic transformation of the Derazhnia estate complex (key) in the Letychiv county of Podillia province between 1845 and 1851. Drawing on inventory books, cameral descriptions, statistical reports and court records, the study analyses the estate's geographical and ownership setting, the structure of the land fund, the system of peasant obligations, the internal social stratification of the rural community, and the balance between landlord and peasant land use. It shows that the inventory reform, officially designed to standardise peasant allotments and obligations, in practice legalised the existing asymmetry in favour of the manorial (folwark) economy and contributed to the conservation of serfdom in Right-Bank Ukraine.

Special attention is paid to a comparison of Derazhnia’s inventory model with the neighbouring state village of Kalnia and the petty-noble enclave of Popivtsi, which reveals the specificity of the magnate estate as a semi-industrial complex based on multidimensional exploitation of peasant labour. The article argues that the combination of strict inventory regulation, spatial strip-farming patterns, monopolisation of forests and meadows, and a dense network of hidden obligations generated an explosive set of social tensions that, in the post-reform period, resulted in widespread land conflicts and legal disputes.

Key words: *inventory reform, Inventory Rules, Derazhnia key, Podillia province, magnate folwark estate, peasant land allotments, corvée labour, social stratification, microhistory.*

Наукова проблема статті полягає у встановленні характеру та наслідків інвентарної реформи для соціально-економічної трансформації Деражнянського ключа в 1845–1851 рр., а також у виявленні того, якою мірою інвентарна регламентація змінила або, навпаки, закріпила традиційні форми поміщицького землеволодіння, селянських повинностей і внутрішньої структури маєтку.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об’єктивності та системності, а також методи мікроісторичного, порівняльного, історико-генетичного, проблемно-хронологічного та структурно-функціонального аналізу, що дало змогу реконструювати соціально-економічну трансформацію Деражнянського ключа в контексті інвентарної реформи середини ХІХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інвентарної реформи 1847–1848 рр. на Правобережній Україні вже привертала увагу дослідників, однак переважно в загальноімперському або регіональному вимірі, без детальної мікроісторичної реконструкції окремих маєткових комплексів. У працях та довідкових матеріалах наголошується,

що інвентарні правила були спрямовані на уніфікацію селянських наділів і повинностей, але фактично сприяли консервації кріпосницьких відносин. Значну увагу в літературі приділено також селянським виступам, спричиненим упровадженням інвентарів, що засвідчує високу соціальну напругу в регіоні.

Водночас наявні праці здебільшого зосереджуються на загальних наслідках реформи, її нормативній базі та реакції селянства, тоді як локальні форми функціонування інвентарної системи в межах конкретних маєтків, механізми перерозподілу земельного фонду, внутрішня стратифікація селянства та інституційна організація маєткового управління залишаються недостатньо вивченими. Окремі дослідження з мікроісторії доводять продуктивність такого підходу для локальної історичної реконструкції, однак до проблеми Деражнянського ключа цей інструмент майже не застосовувався.

Метою статті є здійснення мікроісторичної реконструкції соціально-економічної трансформації Деражнянського ключа в 1845–1851 рр. під впливом інвентарної реформи та виявлення її реальних наслідків для структури землеволодіння, системи селянських повинностей і внутрішньої організації маєтку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Деражнянський ключ у середині XIX століття являв собою цілісну адміністративно-господарську одиницю в межах Летичівського повіту Подільської губернії, економічний потенціал якої був детермінований як вигідним географічним розташуванням, так і тривалою історією формування приватновласницьких маєтків. Географічний каркас ключа формувався навколо гідрологічної системи річки Вовк, на обох берегах якої розкинулося містечко Деражня. Згідно з даними камерального та топографічного опису кінця XVIII – початку XIX століття, річка утворювала в межах населеного пункту

просторий став завдяки наявності греблі, а з лівого боку в неї впадала безіменна притока.

Ландшафт характеризувався поєднанням лісових масивів з лівого боку та пологих косогорів з правого, що створювало сприятливі умови як для розвитку млинарства, так і для організації панських господарств [1, арк. 103-106 зв.]. Топонімічна спадщина регіону, зокрема наявність урочища «Завалля» із залишками валу та канави, свідчить про давню традицію фортифікації та оборонного значення цього поселення ще в період Речі Посполитої [9, с. 65-75].

Історична еволюція власницького статусу Деражні демонструє класичну для Правобережжя траєкторію переходу від королівських володінь до приватної магнатської власності. Перші документальні згадки про поселення датуються 1431 роком, коли воно перебувало у володінні польської шляхти (зокрема, роду Одровонжів), а з 1538 року, після викупу королевою Боною, Деражня отримала статус королівського міста, що згодом було підкріплено наданням магдебурзького права у 1614 році [11, с. 6-11]. Проте впродовж XVII–XVIII століть, внаслідок складних геополітичних процесів та зміни власників (від І. Виговського до А. Любомирського), поселення поступово втрачало міський статус, трансформуючись у приватновласницьке містечко. До моменту проведення інвентарної реформи 1847–1848 років Деражнянський ключ перебував у володінні впливового магнатського роду Рациборовських, які інтегрували містечко та прилеглі села (зокрема Кальню та Коричинці) в єдину економічну систему маєтку [13, с. 103-104].

Інвентарна реформа, ініційована імперською владою з метою обмеження свавілля поміщиків та фіксації розмірів селянських наділів і повинностей, стала першим кроком до систематизації землеволодіння в Деражнянському ключі. На момент складання інвентарних описів (1845–1851 рр.) економічний центр ключа був чітко структурований. Ядром

маєтку виступав панський кам'яний двоповерховий будинок з відповідними господарськими службами, обведений кам'яною огорожею та палісадником, при якому функціонував плодovitий яблуневий сад [1, арк. 103-106 зв.]. Окрім того, інфраструктура ключа включала панську кам'яну пивоварню, що працювала на відкупі, та невеликий цегельний завод, який належав пану Красотському, що свідчить про диверсифікацію маєткового виробництва [13, с. 103-107].

Таким чином, напередодні скасування кріпацтва Деражнянський ключ репрезентував собою зрілий магнатський маєток з розвиненою внутрішньою інфраструктурою. Географічні переваги (наявність водних ресурсів для млинів та пивоварні, лісові угіддя) максимально експлуатувалися власниками для отримання прибутку. Саме ця висока концентрація господарських об'єктів у руках приватного власника створювала об'єктивні передумови для гострих суперечок під час інвентаризації, оскільки імперська адміністрація намагалася чітко розмежувати «панську» землю та селянські наділи, обмежуючи тим самим економічну експансію економії за рахунок селянських угідь. Цей власницький та географічний базис став фундаментом, на якому в подальшому розгорталася складна соціально-економічна динаміка пореформеного періоду.

Інвентарна реформа 1847–1848 років на Правобережній Україні стала першою системною спробою імперської влади врегулювати земельні відносини та зафіксувати повинності селян на рівні державного законодавства. Для Деражнянського ключа, що перебував у володінні магнатського роду Рациборовських, цей процес означав чітке юридичне розмежування «панської» (фільваркової) та «селянської» землі, що мало на меті унеможливити подальше свавільне скорочення селянських наділів [2, арк. 24]. Проте, як свідчить аналіз інвентарних описів, реформа фактично легалізувала вже існуючу структуру землеволодіння, де економія

утримувала абсолютну більшість найродючіших та найбільш експлуатованих масивів.

Кількісний розподіл угідь у Деражнянському ключі чітко демонструє диспропорцію на користь фільварку. Згідно з інвентарними таблицями, ядром земельного фонду економії залишалися орні землі, які планувалося використовувати для вирощування товарного зерна. Окрему, критично важливу категорію панських угідь становили лісові масиви та сінокоси. Саме ліс і луки, які за правилами інвентарної реформи мали частково передаватися селянам для випасу худоби та заготівлі дров, фактично залишалися під жорстким контролем економії [2, арк. 5-12 зв.]. Така структура земельного фонду не була випадковою: утримуючи монополію на ліс та пасовища, поміщик штучно консервував економічну залежність селянського двору від панської економії, змушуючи селян відробляти додаткові дні панщини за право користування цими угіддями.

Селянські наділи в Деражнянському ключі формувалися за принципом тягловості, що відображало класичну структуру подільського села середини XIX століття. Інвентарні книги фіксують розподіл землі між «тяглими» селянами, які мали власних волів чи коней, та «пішими» (городниками). Для тяглих селян норма наділу зазвичай коливалася в межах від двох до трьох десятин орної землі на душу, тоді як піші отримували значно менші ділянки, часто непридатні для інтенсивного землеробства [2, арк. 8-19].

Історично земельні наділи на Правобережжі вимірювалися не площею, а часом, необхідним для їхнього обробітку (кількістю днів для оранки або кількістю косарів для збору сіна), проте інвентарна реформа 1847–1848 років остаточно закріпила перехід на десятинну систему виміру, наближаючи її до загальноімперських стандартів [5, с. 144].

Формально інвентарна реформа мала на меті запобігти повному обезземеленню селянства, закріпивши мінімальні розміри наділів,

необхідні для прожиття та виконання державних і поміщицьких повинностей. Проте аналіз інвентарних книг Деражнянського ключа свідчить, що адміністрація маєтку майстерно використовувала лазівки в законодавстві. Зокрема, селянські наділи часто розташовувалися впереміш із панськими полями (чересполосиця), а найкращі ділянки ріллі, що межували з панським двором, залишалися у фільварку [2, арк. 9-18]. Така конфігурація земельного фонду унеможлилювала ефективне ведення власного господарства селянами та сприяла їхній інтеграції в орбіту панського виробництва.

Важливим аспектом структури земельного фонду була диспропорція у забезпеченні різними видами угідь. Якщо орна земля у певній, часто мінімальній кількості селянам належала, то пасовища (вигони) та лісові дачі майже повністю консолідувалися навколо панської економії. Це породжувало систему прихованих експлуатаційних механізмів: необхідність випасати худобу на панських луках або заготовляти дрова в панському лісі перетворювалося на додатковий інструмент тиску, який не завжди потрапляв у офіційні графи інвентарних таблиць як «панщина», але фактично збільшував час, відпрацьований селянином на користь поміщика [5, с. 145].

Таким чином, інвентарна реформа в Деражнянському ключі не створила рівноправної системи землеволодіння. Вона юридично закріпила домінування фільваркової системи, де селянські наділи виступали лише додатком до панського господарства, забезпечуючи його дешевою робочою силою. Ця структурна нерівність та штучне утримання селян у залежності від панських угідь заклали міну уповільненої дії, яка неминуче мала вибухнути масовими земельними конфліктами вже в пореформений період, коли питання доступу до лісу та сіножатей стало головним предметом судових та поземельних суперечок.

Інвентарна реформа 1847–1848 років на Правобережній Україні формально мала на меті встановити чіткі межі поміщицького свавілля, зафіксувавши розміри селянських наділів і відповідних повинностей у державних інвентарних книгах. Проте для селян Деражнянського ключа ці правила стали не стільки гарантією захисту, скільки юридичною фіксацією вже існуючої системи експлуатації. «Ціна» за отримані 2–3 десятини землі виявилася надмірно високою і складалася не лише з офіційно задекларованої панщини, а й з розгалуженої системи прихованих повинностей, які дозволяли економії максимізувати використання дешевої робочої сили [2, арк. 5-12].

Офіційна панщина в Деражнянському ключі, згідно з інвентарними правилами, зазвичай становила два-три дні на тиждень для тяглих селян, які мали власний робочий інвентар. Проте цей норматив був лише базовим орієнтиром. У період найінтенсивніших сільськогосподарських робіт (від травня до вересня), особливо під час жнив та збирання цукрових буряків, економія вимагала від селян додаткових днів роботи, часто ігноруючи встановлені ліміти. Крім того, інвентарні описи фіксували обов'язок селян виконувати так звані «толоки» – колективні, часто неоплачувані роботи на користь маєтку під час критичних моментів сільськогосподарського циклу, таких як сінокосіння або обмолот зерна [5, с. 145].

Особливістю Деражнянського ключа була наявність розвиненої маєткової інфраструктури, що породжувало специфічні, непередбачені загальними правилами форми експлуатації. Наявність панської кам'яної пивоварні, цегельного заводу та водяних млинів змушувала економію залучати селян до промислових робіт. Селяни були зобов'язані виконувати підвідну повинність, доставляючи сировину до заводів або продукцію до ринків збуту, а також нести вартість утримання маєткової охорони. Нерідко адміністрація маєтку змушувала селян виконувати роботи в недільні та святкові дні або навіть відпрацьовувати повинності за місцевих священиків,

що грубо порушувало як інвентарні правила, так і канонічні норми [5, с. 146].

Для піших селян (городників), які не мали тяглової сили і отримували мізерні наділи, основним тягарем ставав чинш – грошовий або натуральний оброк. Хоча інвентарна реформа намагалася регламентувати розмір чиншу, на практиці економія часто довільно збільшувала його, вимагаючи від селян додаткової продукції (наприклад, пряжі, полотна або птиці) або грошових виплат за користування пасовищами та лісом, які формально вважалися панськими. Ця система створювала замкнене коло залежності: щоб сплатити чинш, селянин був змушений йти на заробітки до того ж поміщика, потрапляючи в боргову пастку ще до офіційного скасування кріпацтва [2, арк. 3-24 зв.].

Таким чином, інвентарні правила 1847–1848 років у Деражнянському ключі не стали інструментом емансипації селянства. Навпаки, вони легалізували складний механізм експлуатації, де офіційна панщина лише доповнювалася численними прихованими повинностями. Економія, контролюючи місцеву адміністрацію та процес інвентаризації, успішно маніпулювала класифікацією земель та робіт, зводячи нанівець спроби імперської влади обмежити поміщицьке свавілля. Ця накопичена соціальна напруга та економічна скривдженість стали тим вибухонебезпечним матеріалом, який неминуче прорвався назовні у формі масових протестів та судових позовів у пореформений період.

Інвентарні книги Деражнянського ключа переконливо деконструюють поширений у старій історіографії міф про монолітність та однорідність «кріпацької маси». Насправді селянська громада містечка та навколишніх сіл мала чітку внутрішню стратифікацію, яка фіксувалася не лише розміром земельного наділу, а й наявністю робочої худоби та характером виконуваних повинностей. Ця соціальна ієрархія, закладена

інвентарною реформою 1847–1848 років, стала тим фундаментом, який визначив траєкторію економічної еволюції регіону в пореформений період.

Ядром селянської громади виступали тяглі селяни (або «тяглові»). Це була найбільш заможна та впливова верства в межах ключа, яка володіла робочою худобою — волами або кіньми. Згідно з інвентарними правилами, тяглі селяни отримували у своє користування відносно великі земельні наділи (зазвичай від двох до чотирьох десятин орної землі на двір, залежно від кількості тягла) [2, арк. 4-23]. Саме на цю категорію селянства лягав основний тягар класичної панщини: вони були зобов'язані відробляти на економії по два-три дні на тиждень, виходячи в поле з власним інвентарем. Проте їхня економічна стабільність була відносно високою, оскільки наявність тягла дозволяла їм самостійно обробляти власну землю, заготовляти сіно та утримувати господарство.

Протилежним полюсом соціальної структури виступали піші селяни, які в інвентарних описах часто фігурують під назвами «городники», «халупники» або «підсусідки». Ця категорія населення не мала робочої худоби і, відповідно, отримувала мізерні земельні наділи — часто лише невеличку присадибну ділянку та город для вирощування базових овочевих культур [5, с. 147]». Оскільки їхні наділи не могли забезпечити фізичне виживання родини, піші селяни були об'єктивно змушені шукати додаткові джерела доходу. Вони масово йшли в найми до панської економії, виконуючи найтяжчі та найменш оплачувані роботи: від догляду за панською худобою та робіт на цегельному заводі пана Красотського до обслуговування панської пивоварні.

Окрему, маргінальну групу становила дворова челядь (або «дворові люди»). Ці особи були повністю відірвані від сільськогосподарського виробництва та землеробства. Вони жили безпосередньо при панському дворі (у Деражні це був кам'яний двоповерховий будинок з господарськими службами) і виконували функції домашніх слуг, кухарів, садівників, кучерів

та охоронців [1, арк. 103-106 зв.]. Їхнє утримання повністю залежало від безпосереднього розсуду економа або власника маєтку, що робило їхнє становище найбільш вразливим і наближеним до домашнього рабства.

Розуміння цієї внутрішньої стратифікації є критично важливим для аналізу подальших соціально-економічних трансформацій на Поділлі. Саме ця інвентарна нерівність стала тим «вибухонебезпечним матеріалом», який проявив себе після скасування кріпацтва у 1861 році. Коли почався процес виділення селянських наділів, економії, прагнучи зберегти максимальні площі родючої землі, здійснили так звані «відрізки» на користь поміщиків. Внаслідок цього тяглі селяни, втративши частину своїх пасовищ та лісових угідь, почали стрімко деградувати економічно, перетворюючись на малоземельних селян-власників.

Натомість піші селяни та безземельні наймити, отримавши особисту свободу, але не отримавши достатнього земельного ресурсу для самостійного господарювання, поповнили лави вільної, але знедоленої пролетаризованої маси. Саме вони, а не вчорашні тяглі селяни, стали тією основною дешевою робочою силою, яку масово експлуатувала зароджуюча «індустрія» регіону. У 1860-х роках саме ці категорії колишніх піших селян Деражнянського та сусідніх ключів забезпечили працею ті самі 10 000 сезонних робітників, які щозими були зайняті на обмолоті зерна та прибиранні цукрових буряків на 51 цукровому заводі Подільської губернії [3, арк. 15-17]. Таким чином, соціальна стратифікація, зафіксована в інвентарних книгах 1845–1851 років, прямо детермінувала формування ринку найманої праці та механізмів боргової залежності селянства в пореформений період.

Просторова організація Деражнянського ключа, зафіксована в інвентарних описах 1845–1851 років, наочно демонструє глибоку інституційну асиметрію між поміщицьким фільварком та селянським землекористуванням. Інвентарна реформа, хоча й декларувала намір

захистити селян від повного обезземелення шляхом встановлення мінімальних норм наділу, на практиці часто лише легалізувала вже сформовану диспропорцію, закріплюючи за економією найродючіші та найбільш зручні для експлуатації масиви [2, арк. 10 -21].

Ядром поміщицького землеволодіння виступав компактний фільварковий масив, розташований безпосередньо навколо панського двору та вздовж річки Вовк. Саме тут концентрувалися найкращі орні землі, необхідні для товарного виробництва зерна, а також прирічкові луки, критично важливі для утримання панської худоби та забезпечення роботи млинів і пивоварні. Інвентарні таблиці свідчать, що економія залишила за собою абсолютну монополію на лісові дачі та вигони. Формально селянам могли надаватися права на збір сухостою або випас худоби, проте ці права часто обумовлювалися додатковими, не зафіксованими в основних графах інвентарю, відробітками або грошовими зборами, що фактично перетворювало доступ до природних ресурсів на інструмент додаткового тиску [5, с. 148].

Селянське землекористування було жорстко диференційоване відповідно до соціальної стратифікації, про яку йшлося вище. Для тяглих селян, які становили економічний хребет громади та забезпечували основну частину панщини своїм інвентарем, інвентарні правила передбачали найбільші наділи. Зазвичай вони отримували від 2,5 до 3 десятин орної землі на двір, а також частку в користуванні сінокосами. Цей розмір не був випадковим: він розраховувався державними інспекторами як мінімум, необхідний для того, щоб селянин міг прогодувати власних волів або коней, без яких виконання тяглової панщини було б неможливим [2, арк. 6-23 зв.]. Проте навіть ці наділи часто мали форму чересполосиці – розкиданих вузьких смуг, перемішаних із панськими полями, що унеможливило ефективне ведення власного товарного господарства та змушувало селянина постійно взаємодіяти з панською адміністрацією.

Піші селяни, які не мали власної тяглової сили, отримували значно менші ділянки – зазвичай від 1 до 1,5 десятини орної землі. Цього було недостатньо для повного забезпечення родини продовольством, особливо в неурожайні роки. Як наслідок, ця категорія була змушена компенсувати брак власної землі шляхом найму на роботи в панській економії, часто на найменш оплачуваних посадах, таких як догляд за худобою або робота на цегельному заводі пана Красотського. Таким чином, менший розмір наділу прямо корелював із більшою залежністю від поміщицької заробітної плати або натуральних видач [5, с. 149].

Найбільш маргіналізованою групою були городники та підсусідки. Їхній «наділ» фактично зводився до садибної ділянки та невеликого городу для вирощування овочів, без права на орну ріллю або сінокіс. Позбавлені можливості вести самостійне сільське господарство, вони повністю інтегрувалися в орбіту маєткового господарства як резервна армія дешевої робочої сили, виконуючи функції домашньої прислуги, охоронців або сезонних робітників на панській пивоварні [2, арк. 5-30].

Важливо також відзначити, що інвентарна реформа закріпила поділ не лише за площею, а й за якістю землі. Селянські наділи часто розташовувалися на периферії маєтку, на менш родючих ґрунтах або схилах ярів, тоді як рівнинні, чорноземні ділянки залишалися у фільварку. Така просторова сегрегація робила селянське господарство вразливим до кліматичних коливань і гарантувала, що в разі неврожаю селянин не зможе обійтися без позики зерном або грошима від того ж поміщика, потрапляючи в боргову пастку ще до офіційного скасування кріпацтва.

Отже, співвідношення поміщицького та селянського землекористування в Деражнянському ключі не було нейтральним адміністративним поділом. Це був ретельно вибудований механізм економічного контролю, де розмір і якість селянського наділу виступали не як гарантія незалежності, а як «гачок», що утримував різні категорії

селянства в орбіті маєткового виробництва, забезпечуючи економію стабільною та дешевою робочою силою для її різноманітних галузей.

Для повного розуміння соціально-економічної природи Деражнянського ключа необхідно екстраполювати його інвентарну модель на ширший аграрний ландшафт Летичівського повіту. Подільська губернія у середині XIX століття являла собою складну мозаїку форм землеволодіння, де класичні магнатські латифундії межували з казенними (державними) маєтками та осередками дрібної шляхти. Порівняння Деражнянського ключа із сусідніми територіями — зокрема казенним селом Кальня та шляхетським анклавом у с. Попівці — дозволяє деконструювати уявлення про однорідність «кріпосного Поділля» та виявити унікальні риси саме приватновласницької економії Рациборовських.

Найбільш яскравий контраст Деражнянський ключ демонструє у порівнянні із сусіднім казенним селом Кальня. Якщо інвентарні книги Деражні фіксували жорстку залежність селян від розміру наділу та наявності тягла, то казенні селяни Кальні, згідно з правилами державного управління, перебували в зовсім інших правових та економічних умовах. Державні селяни Поділля зазвичай отримували земельні наділи, які за розмірами значно переважали (часто вдвічі) наділи поміщицьких селян Деражнянського ключа [3, арк. 15-17].

Замість виснажливої тяглової панщини, яка змушувала деражнянського селянина віддавати маєтності найкращі робочі дні, казенні селяни сплачували державний оброк. Ця різниця у системах експлуатації призводила до того, що казенні села, такі як Кальня, демонстрували вищий рівень господарської самостійності та заможності, тоді як селяни Деражнянського ключа були штучно законсервовані у стані хронічного дефіциту ресурсів, що робило їх абсолютно залежними від панського двору [14, арк. 1-12].

Інший тип контрасту відкривається при зіставленні монолітного Деражнянського ключа із сусідніми шляхетськими анклавом (гніздами дрібної шляхти), такими як село Попівці. Якщо економія Рациборовських у Деражні мала чіткі, юридично зафіксовані інвентарними правилами межі та беззаперечно підкоряла собі селянську масу, то шляхетські громади в Попівцях жили в умовах постійної правової нестабільності. Аналіз судових справ показує, що дрібні шляхтичі (Ставські, Липські) були змушені роками вести виснажливі межові процеси проти могутніх сусідів-поміщиків (Ососовського), захищаючи свої мізерні наділи за допомогою старих польських архівів та інвентарів XVIII століття [14, арк. 1-40].

Деражнянський ключ у цьому контексті виступав як агресивний сусід, який прагнув поглинути або ізолювати ці шляхетські «острівці», використовуючи своє економічне та адміністративне домінування. Таким чином, інвентарна система Деражні була спрямована не лише на експлуатацію селян, а й на просторову експансію щодо сусідніх дрібних власників.

Важливим аспектом порівняння є також економічна диверсифікація. Казенні села та шляхетські анклави навколо Деражні залишалися суто аграрними, зосередженими на традиційному трипільному землеробстві. Натомість Деражнянський ключ, завдяки концентрації земель та капіталу в руках одного власника, функціонував як напівіндустріальний комплекс. Наявність у Деражні панської пивоварні, цегельного заводу, потужних водяних млинів та розвиненого гостинного двору з 30 кам'яними лавками створювало внутрішній ринок збуту та переробки, якого були позбавлені сусідні казенні та шляхетські поселення [1, арк. 103-106 зв.]. Селяни Деражні були вбудовані не лише в аграрний, а й у маєтковий промисловий цикл, що робило їхню експлуатацію багатовимірною.

Отже, порівняльний аналіз переконливо доводить, що Деражнянський ключ не був просто «одним із маєтків» Поділля. Це була

високоструктурована, агресивна економічна система, яка поєднувала в собі жорстку інвентарну регламентацію селянських наділів, просторовий тиск на сусідні шляхетські анклави та розвинену внутрішню інфраструктуру. Саме ця концентрація влади та ресурсів у руках магната робила Деражнянський ключ надзвичайно вразливим до будь-яких імперських реформ, які загрожували порушити цей ідеальний, з точки зору економа, механізм експлуатації.

Таблиця 1

**Інвентарні режими та соціально-економічні характеристики
Деражнянського ключа, казенного села Кальня та шляхетського
анклаву Попівці (середина XIX ст.).**

Параметр	Магнатський фільварок (Деражнянський ключ)	Казенне село (Кальня)	Шляхетський анклав (Попівці)
Форма власності	Приватна магнатська латифундія Рациборовських	Державна (казенна) власність	Дрібна шляхетська власність (родові гнізда)
Правовий статус селян	Поміщицькі кріпаки, підпорядковані інвентарним правилам мастку	Державні селяни з окремим режимом управління	Залежні/напівзалежні від дрібних шляхтичів, часто в умовах правової невизначеності
Розміри селянських наділів	Менші, ніж у казенних селах; регламентовані інвентарями, прив'язані до тягла	Значно більші; часто приблизно удвічі перевищують наділи селян Деражні	Мізерні, роздроблені наділи, постійні межові конфлікти
Вид основних повинностей	Тяглова панщина з відбиранням «найкращих робочих днів» на фільварок	Грошовий оброк на користь держави, без обов'язкової тяглової панщини	Змішані повинності; значна частина часу йде на судові й межові справи

Параметр	Магнатський фільварок (Деражнянський ключ)	Казенне село (Кальня)	Шляхетський анклав (Попівці)
Господарська модель	Фільварково-напівіндустріальна економія з концентрацією землі й капіталу	Переважно дрібноселянське аграрне господарство з вищим рівнем самостійності	Дрібношляхетські господарства, фрагментовані й економічно вразливі
Економічна диверсифікація	Пивоварня, цегельня, великі водяні млини, гостинний двір із ~30 кам'яними лавками	Відсутність власної промислової інфраструктури; орієнтація на традиційне землеробство	Суто аграрний профіль без розвинутої інфраструктури
Внутрішній ринок	Розвинений внутрішній ринок збуту й переробки в межах ключа	Обмежений локальний ринок, орієнтований на зовнішні центри	Локальний, слабо інтегрований у ширші ринкові мережі
Правова стабільність	Висока внутрішня керованість завдяки інвентарній регламентації	Відносно стабільний державний режим із чіткими нормами	Хронічні межові й судові конфлікти з сусідніми поміщиками, опора на старі польські акти
Просторові відносини із сусідами	Агресивна експансія, спроби поглинання або ізоляції шляхетських «острівців»	Територіальна стабільність без активної експансії	Оборонна стратегія, юридична боротьба за збереження дрібних наділів
Ступінь залежності селян	Максимальна: хронічний дефіцит ресурсів, багатовимірна (аграрна й промислова) експлуатація	Нижчий: більші наділи, грошовий оброк, вища господарська самостійність	Варіативний, але посилений правовою невизначеністю й тиском сусідніх маєтків

Джерело: таблиця складена на основі узагальнення матеріалу нашого дослідження, який спирається на такі архівні комплекси: Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. 244, оп. 1, спр. 2, арк. 15–17; ДАХМО, ф. 115, оп. 2, спр. 567, арк. 1–12; ДАХМО, ф. 115, оп. 1, спр. 4, арк. 1–40; ДАХМО, ф. 115, оп. 2, спр. 109, арк. 103–106 зв.

Таблиця переконливо демонструє, що інвентарна система Деражнянського ключа не може бути зрозуміла ізольовано. Лише в порівнянні з казенним селом Кальня та шляхетським анклавом Попівців стає помітною її специфічна «над експлуаторська» логіка. Деражня тут постає як класичний магнатський фільварок, де інвентарі слугують інструментом максимального вичавлювання ренти з селян через тяглову панщину і штучне утримання їх у стані постійного дефіциту землі та ресурсів. Натомість казенні селяни Кальні, маючи більші наділи й грошовий оброк замість панщини, демонструють інший тип залежності, в якому держава залишає значно ширший простір для господарської ініціативи й накопичення, що, за логікою автора, конвертується у вищий рівень заможності та самостійності.

Шляхетський анклав у Попівцях вводить третю модель – дрібношляхетську мікросистему, вразливу не стільки через тип повинностей, скільки через хронічну правову нестабільність. Тут інвентарі й давні акти перетворюються на зброю в межових війнах із сильнішими сусідами, а сам простір постає як арена постійних юрисдикційних і територіальних конфліктів. У цьому контексті Деражнянський ключ постає вже не лише як «місце експлуатації селян», а як активний агент просторової експансії, що намагається поглинути або принаймні ізолювати дрібношляхетські «острівці», використовуючи перевагу капіталу й адміністративних зв'язків.

Особливістю даного краю була багатовимірність експлуатації. На відміну від казенних і шляхетських сіл, де господарство залишається переважно аграрним, магнатський ключ перетворюється на напівіндустріальний комплекс із пивоварнею, цегельнею, млинами та розвиненим гостинним двором. Це означає, що селянин тут включений одночасно в аграрний і промислово-торговельний цикл, а отже, інвентарна система фіксує не лише розміри наділу й панщину, а й доступ (або не

доступ) до внутрішнього ринку, кредиту та зайнятості у маєткових підприємствах. У підсумку Деражнянський ключ з'являється як високоцентралізована економічна машина, особливо чутлива до будь-яких імперських реформ, що могли б порушити баланс між правовим режимом, структурою землеволодіння та інфраструктурною концентрацією.

Економічна ефективність Деражнянського ключа у середині ХІХ століття забезпечувалася не лише природними умовами чи розміром угідь, а й чітко вибудованою інституційною вертикаллю управління, яка трансформувала розрізнені села та містечко в єдиний фінансово-господарський організм. На відміну від дрібних шляхетських володінь, де управління часто здійснювалося безпосередньо власником або його найближчими родичами, Деражнянський ключ належав до типу магнатських латифундій, які функціонували за принципом делегованої адміністрації. Рід Рациборовських, як і більшість великих землевласників Правобережжя, здійснював стратегічний контроль над маєтком дистанційно, покладаючи оперативне управління на професійних економістів та місцевих чиновників [2, арк. 4-12].

Ядром цієї адміністративної системи виступала посада головного економа (або «директора економії»), який призначався власником і ніс повну відповідальність за фінансові результати ключа. Економіст не лише координував посівні роботи, збір врожаю та виплату чиншу, а й виконував функції фіскального контролера: він вів суворі прибутково-видаткові книги, фіксував кількість відпрацьованих панщинних днів, контролював роботу млинів, пивоварні та цегельного заводу, а також щорічно звітував перед власником або його повіреним у Санкт-Петербурзі чи Варшаві [5, с. 152]. Саме через економіста інвентарні правила 1847–1848 років впроваджувалися на місцях: він адаптував імперські норми до локальних умов, часто інтерпретуючи їх на користь економії, зокрема шляхом класифікації додаткових робіт (наприклад, підвезення дров, ремонту греблі

чи обслуговування панських доріг) як «звичайних селянських повинностей», що не підлягали окремому обліку.

Безпосереднє управління селами, що входили до ключа, делегувалося місцевим старшинам, десятникам та двірським управителям. Ці особи формували нижчу ланку маноріальної адміністрації і виступали посередниками між економістом та селянською громадою. Їхня роль не зводилася лише до організації панщини: вони контролювали дотримання селянами інвентарних норм, запобігали самовільним порубкам лісу, фіксували випадки несплати чиншу та організовували «толоки» під час жнив. Важливо, що ці посади часто обіймали заможніші тяглі селяни або вихідці з міщан, які отримували за свою службу звільнення від частини повинностей або додаткові земельні наділи. Таким чином, адміністрація ключа штучно формувала прошарок лояльних посередників, які були економічно зацікавлені у підтримці існуючої системи експлуатації [2, арк. 8-21 зв.].

Особливу роль у функціонуванні Деражнянського ключа відіграла його взаємодія з імперською бюрократією. Після інвентарної реформи економіст був зобов'язаний регулярно звітувати перед повітовими комісіями та Подільською казенною палатою щодо виконання інвентарних правил. Проте на практиці ця звітність часто перетворювалася на формальність. Магнатська адміністрація використовувала імперське законодавство як інструмент легітимації своїх дій: звертаючись до судів у разі селянських скарг, економіст посилався на затверджені інвентарні книги як на «вищу правду», ігноруючи звичаєві норми чи усні домовленості, що існували в попередні десятиліття. Водночас власники ключа активно використовували свої зв'язки в губернських установах для отримання пільг, розстрочення податків або захисту майна від конкурентів, що перетворювало Деражнянський ключ на своєрідний «приватний інститут», інтегрований у державну фіскальну систему [5, с. 154].

Отже, інституційне управління Деражнянським ключем не було хаотичним або спонтанним. Це була раціоналізована, багаторівнева система, у якій магнат виступав архітектором економічної стратегії, економіст – її технічним виконавцем, а місцеві старшини – інструментом безпосереднього контролю над селянською масою. Саме ця адміністративна вертикаль забезпечувала стабільність прибутків маєтку, мінімізувала ризики неврожаїв або селянських непокори та дозволяла Деражнянському ключу функціонувати як замкнений, самодостатній господарський організм. Водночас саме жорсткість цієї системи, її орієнтація на максимізацію експлуатації та ігнорування звичаєвих прав селянства заклала підвалини для майбутньої інституційної кризи, яка проявилася вже в умовах пореформених трансформацій.

Висновки. Комплексний аналіз інвентарних описів Деражнянського ключа за 1845–1851 рр. дозволяє зробити низку узагальнень щодо соціально-економічної природи цього магнатського маєтку напередодні скасування кріпацтва. Дослідження засвідчило, що Деражнянський ключ не був ізольованим аграрним осередком, а являв собою високо структуровану економічну систему, органічно інтегровану в ширший регіональний контекст Летичівського повіту. Географічні переваги (наявність річки Вовк, лісових масивів та родючих ґрунтів) були максимально експлуатовані власниками (родом Рациборовських) для створення диверсифікованого господарства, що поєднувало традиційне трипільне землеробство з переробними виробництвами (пивоварня, цегельний завод, водяні млини) та розвиненою торговою інфраструктурою [1, арк. 103-106 зв.].

Інвентарна реформа 1847–1848 років, попри свої офіційні декларації про захист селян від повного обезземелення, фактично лише легалізувала існуючу глибоку асиметрію у землекористуванні. Просторовий аналіз засвідчив жорстку сегрегацію: найродючіші орні землі, сінокоси та лісові дачі залишалися під монополією фільварку. Селянські наділи,

диференційовані за тягловістю, були недостатніми для повної економічної самостійності. Це зумовило чітку соціальну стратифікацію: від заможних тяглих селян, що забезпечували основну панщину своїм інвентарем, до маргіналізованих піших селян та городників, які були об'єктивно змушені інтегруватися в орбіту маєткового господарства як резервна армія дешевої робочої сили [2, арк. 4-20 зв.].

Система повинностей у ключі виходила за межі формальної дворянської або трирядної панщини. Вона включала розгалужену мережу прихованих експлуатаційних механізмів: колективні толоки, підвідну повинність, грошовий чинш та примусову працю на панських промислових об'єктах. Ефективність цієї системи забезпечувалася чіткою інституційною вертикаллю: від дистанційного стратегічного контролю магната до оперативного управління головного економа та місцевих старшин, які виступали інструментом безпосереднього тиску на селянську громаду, штучно формуючи прошарок лояльних посередників [5, с. 152-154].

Наукова новизна проведеної мікроісторичної реконструкції полягає в деконструкції міфу про однорідність «кріпацької маси» та демонстрації того, як інвентарні правила стали не інструментом емансипації, а механізмом легітимації поміщицького свавілля. Порівняльний аналіз із сусідніми казенними (с. Кальня) та шляхетськими (с. Попівці) володіннями переконливо довів, що Деражнянський ключ функціонував як агресивна економічна система, що чинила просторовий та економічний тиск на сусідні дрібні землеволодіння, прагнучи поглинути або ізолювати їхні ресурси [15, арк. 1-40; 14, арк. 1-12].

Таким чином, інвентарний період (1845–1851 рр.) у Деражнянському ключі характеризувався не стабілізацією, а максимальним загостренням внутрішніх суперечностей маєткової системи. Штучне утримання селян у стані хронічного дефіциту ресурсів, просторова чересполосиця та жорстка адміністративна регламентація їхнього життя заклали підвалини для

глибокої інституційної кризи. Ця накопичена соціальна напруга неминуче мала вилитися у масові земельні конфлікти та правові протистояння в умовах майбутніх пореформених трансформацій, коли питання доступу до лісу, сіножатей та межових знаків стане головним предметом боротьби між економією та селянською громадою.

Література

1. Державний архів Хмельницької області. Ф. 115 (Подільська губерньська креслярня / Подільська межова палата). Оп. 2. Спр. 109. Топографічний і камеральний опис Летичівського повіту (кінець XVIII – початок XIX ст.). Арк. 103–106 зв.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф. 241 (Комітет з поміщицьких інвентарів). Оп. 1. Спр. 6. Арк. 3–32.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 244 (Статистичні відомості Подільської губернії). Оп. 1. Спр. 2. Копії відомостей про кількість будівель, ремісників, жителів, фабрик і заводів, скотарство та торгові свідоцтва за 1866 рік з аналітичною запискою чиновника особливих доручень Ф. Артикулова. Арк. 3–37.
4. Городские поселения в Российской империи : в 8 т. / сост. по приказу Министерства внутренних дел. Т. 4 : Малороссийские и Юго-Западные губернии. Санкт-Петербург : Тип. Эдуарда Веймара, 1864. 798 с.
5. Новицкий И. Очерк истории крестьянского сословия юго-западной России в XV–XVIII вв. Киев : В Университетской типографии (И. Заводского), 1876. 215 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. XXIV : 1796 г. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. 1136 с.

7. Географический словарь Российского государства, описывающий в алфавитном порядке... / сост. А. Щекатов. Ч. 2. Москва : В Университетской типографии, у Люби, Гария и Попова, 1804. 1178 с.

8. Сицинский Ю. И. Археологическая карта Подольской губернии. Труды XI Археологического съезда в Киеве. Киев, 1901. Т. 1. С. 65–75.

9. Багров М. О. Міста Правобережної України в ХІХ ст. : історико-географічне дослідження. Київ : Наукова думка, 2005. 256 с.

10. Єсюнін С. М., Кохановський О. Б. Історичні пам'ятки Деражнянщини : науково-краєзнавче видання. Хмельницький, 2009. 48 с.

11. Гуржій О. І. Розвиток торгівлі на Україні в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Київ : Наукова думка, 1976. 284 с.

12. Дячок О. Я. Деражня в топографічному і камеральному описі Летичівського повіту кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття. Деражнянщина: минуле і сучасне : матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / редкол. Л. В. Баженов, С. М. Єсюнін, О. Б. Кохановський та ін. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. С. 101–109.

13. Державний архів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 2. Спр. 567. Арк. 1–40.

14. Державний архів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–40.